

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 55-56 (2019)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 55-56 (2019)

Η Συμβολή του Κυνισμού στη Μετάβαση από τον Σωκράτη στη Νεώτερη Στοά. Μέρος Α': Φιλοσοφικές έριδες και η σύνδεση της Φιλοσοφίας με το μυθολογικό στοιχείο.

Σπυρίδων Ι. Ντρίκος

doi: [10.12681/prch.28253](https://doi.org/10.12681/prch.28253)

Copyright © 2019, Σπυρίδων Ι. Ντρίκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ντρίκος Σ. Ι. (2019). Η Συμβολή του Κυνισμού στη Μετάβαση από τον Σωκράτη στη Νεώτερη Στοά. Μέρος Α': Φιλοσοφικές έριδες και η σύνδεση της Φιλοσοφίας με το μυθολογικό στοιχείο. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (55-56), 265–287. <https://doi.org/10.12681/prch.28253>

Σπυρίδων Ι. ΝΤΡΙΚΟΣ*

Η Συμβολή του Κυνισμού στη Μετάβαση από τον Σωκράτη στη Νεώτερη Στοά¹

*Μέρος Α': Φιλοσοφικές έριδες και η σύνδεση
της Φιλοσοφίας με το μυθολογικό στοιχείο*

Σύμφωνα με τη V. Tsouna McKirahan, το επίθετο *σωκρατικός* καλύπτει μια σειρά φιλοσοφικών προσωπικοτήτων με ποικίλα ενδιαφέροντα, κοινό γνώρισμα των οποίων είναι το ότι ανέπτυξαν τη φιλοσοφική διδασκαλία του Σωκράτη με διάφορους τρόπους.² Στην ονομασία αυτή είναι εμφανής ο υπαινιγμός ότι αυτοί οι Σωκρατικοί –εξαιρουμένων των Πλάτωνα και Ξενοφώντα– είναι μικρότερου διανοητικού διαμετρήματος και ακόμη ότι υστερούν σε αυθεντικότητα. Η δυσκολία της εξακρίβωσης του βαθμού, στον οποίον οι απόψεις τους σχετίζονται με τον Σωκράτη, έγκειται τόσο στο γεγονός ότι ο Σωκράτης δεν μας άφησε γραπτά όσο και στο γεγονός ότι τα υπάρχοντα στοιχεία για τη σκέψη αυτών των φιλοσόφων είναι κείμενα ιδιάζουσας φύσης. Λίγα αποσπάσματα από το έργο τους έχουν διασωθεί και οι περισσότερες πληροφορίες για αυτούς προέρχονται από τους ιστοριογράφους και τη δοξογραφική παράδοση.

Ίδιας προελεύσεως είναι και οι πληροφορίες, οι οποίες ανάγουν την αφητηρία της Στοάς στον Σωκράτη μέσω της παράδοσης των *Διαδοχών*,³ σύμφωνα με την οποία ο ιδρυτής της Στοάς ο Ζήνων ο Κιτιεύς ήταν μαθητής του Κυνικού Κράτη, ο οποίος ήταν μαθητής του Διογένη που είχε δάσκαλο τον Αντισθένη, αγαπητό μαθητή του Σωκράτη. Σύμφωνα με αυτήν τη δοξογραφική παράδοση, λοιπόν, φαίνεται ότι η στωική εικόνα του Σωκράτη συνδέεται σε ευθεία γραμμή με την κυνική. Από ιδεολογική άποψη η σύνδεση αυτή είναι ίσως συνάρτηση της ανάγκης πολλών αρχαίων φιλοσόφων να θεμελιώσουν

* Ο Σπυρίδων Ι. Ντρίκος είναι Δρ. Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

¹ Το παρόν κείμενο βασίζεται στο πρώτο κεφάλαιο της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου *Σωκράτης και Στοά. Η Περίπτωση του Επίκτητου*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2003. – Η απόδοση αρχαίων ελληνικών χωρίων από το *Socrates et Socraticorum Reliquiae* (GIANNANTONI 1990, στο εξής: SSR) έγιναν από τον συγγραφέα.

² TSOUNA MCKIRAHAN 1994, 367-368.

³ Για τις *Διαδοχές* βλ. GLUCKER 1978· MEJER 1978.

το φιλοσοφικό τους οικοδόμημα τόσο πάνω σε πρόσωπα, τα οποία θεωρούνται αυθεντίες, όσο και στο μυθικό-θεϊκό στοιχείο.

Στην περίπτωση μας, ο Σωκράτης είναι σε γενικές γραμμές ένα πρότυπο σοφού αποδεκτό τόσο από φιλοσόφους όσο και από μη φιλοσοφούντες. Ανήκει, μάλιστα, στους ελάχιστους φιλοσόφους, οι οποίοι έτυχαν του χαρακτηρισμού του σοφού από τους εκπροσώπους της Στοάς σε όλες τις φάσεις της. Ήδη μετά τον θάνατό του, με μοναδική εξαίρεση τους Επικούρειους,⁴ αποτέλεσε υπόδειγμα σοφίας αποδεκτό από πολλούς και είναι σε αυτόν που προστρέχουν προς επίρρωσιν της ορθότητας των απόψεών τους.

Οι απόψεις των Επικούρειων για τον Σωκράτη πρέπει να ήσαν ένα επιπλέον σημείο τριβής με τη Στοά εκτός από τις φιλοσοφικές, οντολογικού κυρίως χαρακτήρα διαφωνίες. Ωστόσο, η αποδοχή του Σωκράτη ήταν τέτοια, ώστε ακόμη και οι πρώτοι χριστιανοί να τον επικαλούνται για να κατοχυρώσουν τις θέσεις τους, με αποτέλεσμα σε χριστιανικής προελεύσεως γραπτά συχνά ο θάνατος του Σωκράτη να παραλληλίζεται με τον θάνατο του Ιησού: «Όπως, λοιπόν, οι Αθηναίοι συκοφάντες τον καταδίκασαν άδικα, πείθοντας και τον λαό (για την ενοχή του), έτσι και τον δικό μας δάσκαλο και σωτήρα μερικοί από τους πανούργους τον καταδίκασαν συλλαμβάνοντάς τον».⁵ Είναι προφανές στο χωρίο αυτό ότι η εικόνα του Αθηναίου φιλοσόφου παραβάλλεται με τον μαρτυρικό θάνατο του Ιησού, ενώ σε άλλα χωρία παραλληλίζεται με τους πρώτους χριστιανούς, μάρτυρες της νέας πίστης, χωρίς να απουσιάζει και αναφορά στην ελεγκτική μέθοδο της σωκρατικής διδασκαλίας:

Όταν λοιπόν ο Σωκράτης, με τη βοήθεια του αληθούς λόγου και του ελέγχου, αποπειράθηκε να φέρει αυτά τα πράγματα στο φως και να απομακρύνει τους ανθρώπους από τους δαίμονες, οι ίδιοι αυτοί δαίμονες, ενεργώντας μέσω φαύλων ανθρώπων, τον καταδίκασαν σε θάνατο με την κατηγορία ότι ήταν άθεος και ασεβής, ισχυριζόμενοι ότι εισάγει καινά δαιμόνια, και ομοίως πράττουν και στη δική μας περίπτωση.⁶

Ο Σωκράτης παρουσιάζεται εδώ ως κήρυκας του θείου λόγου, ο οποίος προσπαθεί να φέρει φως στις ψυχές των ανθρώπων (ο ίδιος άλλωστε δεν έλεγε ότι ενεργούσε ακολουθώντας την εντολή του δελφικού θεού;), ενώ ταυτό-

⁴ Ο Α. Α. Long αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι αρχαίοι Επικούρειοι έγραψαν βιβλία ενάντια σε ποικίλους πλατωνικούς διαλόγους, όπως οι διάλογοι *Ευθύφρων*, *Λύσις*, *Ευθύδημος*, *Γοργίας*, σε αντίθεση με τους Στωικούς, οι οποίοι εκτιμούσαν ιδιαίτερα αυτά τα κείμενα, βλ. LONG 1988. Ίσως η απόρριψη του σωκρατικού προτύπου εκ μέρους των Επικούρειων να οφείλεται στη στάση ζωής του Αθηναίου φιλοσόφου, ο οποίος ελέγχοντας διαρκώς τους συμπολίτες του κάθε άλλο παρά έλαθε βιώσας.

⁵ Πράξεις Μαρτύρων, *Απολλώνιος* 41, στο: SSR I.G.2.

⁶ Ιουστίνος, *Απολογία* 1.5.3-4, στο: SSR I.G.4.

χρονα οι διώκτες των χριστιανών παρουσιάζονται σαν τους κατηγορούς του, σαν τον Μέλιτο και τον Άνυτο. Αυτό αποτελεί ένα παράδειγμα του τρόπου, με τον οποίο γίνεται χρήση της σωκρατικής εικόνας για να υποστηριχτούν οι θέσεις και η ιδεολογία μιας ομάδας, η οποία αισθάνεται ότι ιδεολογικά έχει συγγένειες με τον βίο και τη διδασκαλία του Αθηναίου σοφού.

Η παραβολή του Σωκράτη με τον Ιησού δεν είναι τόσο ατυχής, εφόσον και οι δύο αυτές μοναδικές προσωπικότητες δεν άφησαν γραπτά και οι λόγοι τους έφτασαν σε μας μέσω τρίτων, μαθητών πρώτης και δεύτερης γενιάς. Ο Σωκράτης δεν επεχείρησε, βέβαια, όπως επισημαίνει ο Nietzsche, να προσδώσει θρησκευτικές προεκτάσεις στη σκέψη του⁷ (έστω κι αν στο κατηγορητήριο του προσάπτεται η μομφή της εισαγωγής καινών δαιμονίων), όπως και δεν άφησε γραπτά μνημεία της διδασκαλίας του με αποτέλεσμα οι μαθητές του να φωτίζουν τη μνήμη του καταγράφοντας τη διδασκαλία του σύμφωνα με τον δικό τους τρόπο πρόσληψης και ερμηνείας.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι δεν ήταν μόνο οι σύγχρονοι με τον Σωκράτη που έγραψαν γι' αυτόν, αλλά και μεταγενέστεροι, όπως ο Στωικός Ζήνων ο Σιδώνιος: «Ο Ζήνων, γιός του Μουσαίου, Σιδώνιος, Στωικός φιλόσοφος [...] έγραψε Άπολογίαν ύπερ Σωκράτους και Σιδωνιακά». ⁸ Αυτό το οποίο συμβαίνει ωστόσο όταν οι πληροφορίες για κάποιον είναι δευτέρας χειρός, είναι ότι ο καθένας, ο οποίος μας παρέχει τις πληροφορίες, πιστεύει ότι η δική του ερμηνεία είναι η πιο αληθής για το συγκεκριμένο πρόσωπο. Στην περίπτωση του Ιησού, επειδή πρόκειται για θρησκεία, η ασάφεια αυτή κατέληξε σε αιρέσεις αλλά και στο πεδίο της φιλοσοφίας ξέσπασε διαμάχη, η οποία κατά τον Ωριγένη κατέληξε στη δημιουργία φιλοσοφικών «αιρέσεων»: «Από τη διδασκαλία του Σωκράτη προέκυψαν πολλές σχολές, των οποίων οι απόψεις διαφέρουν σε πολλά θέματα», ⁹ ενώ σύμφωνα με μια άλλη πηγή υποδηλώνεται η έντονη αυτή διένεξη, η οποία είχε ξεσπάσει ανάμεσα στους μαθητές του Σωκράτη: «αυτοί που κόμπαζαν ότι είναι φιλόσοφοι, δεν αμέλησαν να κηρύξουν φοβερότατο πόλεμο ο ένας στον άλλο». ¹⁰ Δεν είναι τυχαίο ακόμη το γεγονός ότι στη δοξογραφική παράδοση ο Σωκράτης εθεωρείτο ιδρυτής δέκα φιλοσοφικών, ηθικού προσανατολισμού, σχολών: «τρία είναι τα μέρη της φιλοσοφίας, το φυσικό, το ηθικό και η διαλεκτική [...] όπως ελέχθη, η

⁷ NIETZSCHE 2005, 69.

⁸ Σούδα, *Ζήνων* (π. 78), στο: SSR I.I.C.505. Ήδη διακρίνεται εδώ ένα πρώιμο ενδιαφέρον των Στωικών για τον Σωκράτη.

⁹ Ωριγένης, *Προς Κέλσον* 3.13, στο: SSR I.H.13.

¹⁰ Ισίδωρος Πηλουσιώτης, *Επιστολές* 4.54, στο: SSR I.H.14. Η διαμάχη αυτή είχε και εσωτερικές διαστάσεις εντός της ίδιας της Στοάς. Έτσι, ο ηθικά μόνο προσανατολισμένος Αρίστων πιστεύει ότι η σχολή, με την ανάπτυξη της φυσικής φιλοσοφίας και της λογικής, είχε ξεφύγει από τα σωκρατικά της πρότυπα, ενώ ο Επικτήτος δεν εκφράζει ανοικτή απογοήτευση για κάποιον από τους σχολάρχες της Στοάς.

ενασχόληση με την ηθική ξεκίνησε από τον Σωκράτη [...] δημιουργήθηκαν δέκα σχολές της ηθικής φιλοσοφίας, η Ακαδημαϊκή, η Κυρηναϊκή, η Ηλιακή, η Μεγαρική, η Κυνική, η Ερετρική, η Διαλεκτική, η Περιπατητική, η Στωική, η Επικούρειος». ¹¹ Ασφαλώς πρόκειται για ιστορικά αναξιόπιστη μαρτυρία, εφόσον η Μεγαρική σχολή είχε λογικό κυρίως προσανατολισμό, ενώ η Περιπατητική δεν ήταν μια σχολή ηθικής μόνο κατεύθυνσης. Οι Επικούρειοι εξάλλου με κανέναν τρόπο δεν θεωρούσαν τη διδασκαλία τους ως σωκρατική κληρονομιά. Από τους Στωικούς πάντως, οι οποίοι την αποδέχονταν, δεν υπήρξε κανείς άμεσος μαθητής του ίδιου του Σωκράτη, αν και αυτοαποκαλούνταν *Σωκρατικοί*, όπως μας πληροφορεί ο επικούρειος Φιλόδημος: «[...] ανάγουν την καταγωγή τους στον Αντισθένη και τον Διογένη, γι' αυτό και επιθυμούν να αποκαλούνται Σωκρατικοί». ¹²

Απόρροια της αντίληψης για τη σωκρατική καταβολή της στωικής φιλοσοφίας είναι η απόδοση και η ερμηνεία δογμάτων από την πλευρά των Στωικών τόσο σε άλλους φιλοσόφους (κυρίως σε Κυνικούς) όσο και στον ίδιο τον Σωκράτη για να στηρίξουν τον ισχυρισμό τους περί της σωκρατικής καταγωγής των ηθικών τους θέσεων. Κάνοντας μια αντιπαραβολή των κειμένων, διαπιστώνουμε ότι η ίδια ή παρόμοια άποψη για ένα θέμα, το ίδιο ή παρόμοιο περιστατικό από τη ζωή κάποιου, αποδίδονται σε δύο ή περισσότερους φιλοσόφους. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η ανεκδοτολογική μαρτυρία, κατά την οποία ο σοφός υφίσταται μια προσβολή ή περιπίπτει σε μεγάλο κίνδυνο και είτε μένει ατάραχος είτε αντιδρά με τρόπο διαφορετικό από αυτόν, με τον οποίον θα αντιδρούσαν οι περισσότεροι. Ξεκινώντας, λοιπόν, από τον Σωκράτη –το πρότυπο όλων– διαβάζουμε στον Πλούταρχο ένα αναμφισβήτητα στωικού περιεχομένου περιστατικό από τον βίο του Σωκράτη, στο οποίο εκφράζεται η θέση της σχολής ότι η συμπεριφορά των άλλων ανήκει στα *οὐκ ἐφ' ἡμῖν* και δεν ταραίζει την ηρεμία του σοφού:

Όταν κάποτε ένας πολύ θρασύς και βδελυρός νέος κλώτσησε τον Σωκράτη, ο οποίος παρατήρησε ότι οι παριστάμενοι αγανάκτησαν με αυτήν τη συμπεριφορά [...] «άρα» είπε, «και αν με κλώτσαγε ένα γαϊδούρι θα είχατε την αξίωση να το κλωτσήσω και εγώ;» [...] έπειτα, καθώς όλοι ονειδίζαν τον νέο για τη συμπεριφορά του και του έδωσαν το παρατσούκλι <λακτιστής>, αυτός κρεμάστηκε». ¹³

Παρόμοιο περιστατικό μας αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος για τον συνονόματό του από τη Σινώπη κυνικό φιλόσοφο, με πηγή του τον κυνικό Μητροκλή:

¹¹ Διογένης Λαέρτιος 1.18.

¹² Φιλόδημος, *Περί των Στωικών* 11, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 125.

¹³ Πλούταρχος, *Περί Παίδων Αγωγής* 14p10c, στο: SSR I.IC.169.

Κάποτε ο Διογένης, όπως λέει ο Μητροκλής στις Χρείες του, παρουσιάστηκε στο συμπόσιο κάποιων νεαρών με μισοξυρισμένο κεφάλι, με αποτέλεσμα αυτοί να τον χτύπησουν. Έπειτα αυτός, αφού έγραψε τα ονόματά τους σε μια πινακίδα, περιφερόταν με αυτή, ώσπου πέτυχε να επισύρει κατακραυγή απέναντί τους.¹⁴

Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός αποδίδει παρόμοια στάση στον Αντισθένη: «Μέγας ο Αντισθένης, διότι ενώ κάποιος από τους υβριστές και θρασεείς τον χτύπησε στο πρόσωπο, έγραψε στο μέτωπό του το όνομα του δράστη, σαν να ήταν η υπογραφή του δημιουργού ενός αγάλματος, ίσως για να τον κατηγορήσει πιο ένθερμα»,¹⁵ ενώ ο Διογένης Λαέρτιος αναφερόμενος αυτήν τη φορά στον Κράτη λέγει τα εξής: «Όταν εκνεύρισε τον κιθαρωδό Νικόδρομο, αυτός τον χτύπησε και ο Κράτης κόλλησε ένα σημείωμα στο μέτωπό του, το οποίο έγραφε: «Ο Νικόδρομος το έκανε»». ¹⁶ Και, τέλος, ξανά για τον Κράτη αναφέρει: «Στη Θήβα, αφού μαστιγώθηκε από τον γυμνασάρχο –κατ’ άλλους από τον Ευθυκράτη, στην Κόρινθο– και αυτός τον τράβαγε από τα πόδια, απήγγελε τους ομηρικούς στίχους «Απ’ τα πόδια μ’ έσυρε στο ουράνιο κατώφλι και με γκρέμισε»». ¹⁷

Σε όλα αυτά τα περιστατικά υπάρχει μια κοινή ακολουθία καθώς με αφητηρία τον Σωκράτη, το πρότυπο Κυνικών και Στωικών, τη φιλοσοφία του οποίου διατείνονται ότι πιστά ακολουθούν και αναπαράγουν, υποδηλώνεται η ανωτερότητα και ψυχική ηρεμία απέναντι στην αναίτια και υβριστική συμπεριφορά κάποιου. Σε όλες τις περιπτώσεις ο σοφός, αντιδρώντας με ηρεμία, υπερισχύει ηθικά έναντι εκείνου που τον χτύπησε, ο οποίος και γίνεται αποδέκτης της περιφρόνησης του περίγυρού του και της ηθικής δικαίωσης του θύματός του. Ίδια στάση, με μικρές μόνο παραλλαγές ακολουθούν ο Αντισθένης, ο Διογένης και ο Κράτης συνδέοντας έτσι τη συμπεριφορά τους με τον Σωκράτη.

Αν και η ιστορική ακολουθία σύνδεσης του αρχαίου Στωικισμού με τον Σωκράτη παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες, με την περίπτωση μάλιστα του Επίκτητου να είναι ακόμα δυσκολότερη, υπάρχουν ωστόσο στοιχεία και μαρτυρίες, τα οποία συμβάλλουν στην εύρεση του νήματος που συνδέει τους δύο φιλοσόφους. Η διαδοχή Σωκράτης – Αντισθένης – Διογένης – Κράτης –

¹⁴ Διογένης Λαέρτιος 6.33.

¹⁵ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγοι* 4.72 (*Κατά Ιουλιανού Βασιλέως και κατά Ελλήνων σπηλιευτικός Α*), στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 92. Εδώ, βέβαια, ο Γρηγόριος ειρωνεύεται τους φιλοσόφους, επιτιθέμενος στον Ιουλιανό.

¹⁶ Διογένης Λαέρτιος 6.89.

¹⁷ Διογένης Λαέρτιος 6.90. Οι ομηρικοί στίχοι (*Ιλιάδα* A591) αναφέρονται στην πτώση του Ήφαιστου από τον Ολυμπο στη Λήμνο, όταν επιχειρώντας να υπερασπιστεί τη μητέρα του, Ήρα, προκάλεσε την οργή του Δία.

Ζήνων πιθανότατα δεν ισχύει από ιστορική άποψη, εφόσον χωλαίνει στη σύνδεση Αντισθένη – Διογένη, ενώ έχουν εκφραστεί και αντιρρήσεις για το κατά πόσο ο ίδιος ο Αντισθένης – θεωρούμενος και ως ιδρυτής του Κυνισμού – ήταν Κυνικός. Θα μπορούσε κάλλιστα να δεχθεί κανείς ότι ο φιλόσοφος από τη Σινώπη ήταν ο ιδρυτής του πρακτικού σκέλους του Κυνισμού, ενώ ο Αντισθένης έθεσε τα θεωρητικά θεμέλια της Κυνικής φιλοσοφίας, προμηθεύοντας τον πρώτο με πολλές βασικές ιδέες.¹⁸ Σύμφωνα με μια άποψη η σχέση δασκάλου-μαθητή μεταξύ Αντισθένη και Διογένη προέκυψε από την ανάγκη των δοξογράφων να παραλληλίσουν τον Κυνισμό με άλλα ρεύματα της ελληνικής φιλοσοφίας. Όπως, λοιπόν, ο Πλατωνισμός είχε ιδρυτή τον Πλάτωνα και τόπο διδασκαλίας την Ακαδημία, ο Αριστοτελισμός τον Αριστοτέλη και το Λύκειο και ο Στωικισμός τον Ζήωνα και την Ποικίλη στοά, χρειαζόταν και ο Κυνισμός έναν ιδρυτή και έναν τόπο διδασκαλίας. Του αποδόθηκαν, λοιπόν, ο Αντισθένης και το Κυνόσαργες.¹⁹

Δίδασκε στο γυμνάσιο, που βρισκόταν στο Κυνόσαργες [...] από το οποίο κάποιοι θεωρούν ότι έλαβε το όνομά της η Κυνική σχολή. Ο ίδιος αποκαλούνταν απλός κύων (Απλοκύων, δηλ. μωρός) [...] αυτόν μόνο επαινεί ο Θεόπομπος ανάμεσα σε όλους τους Σωκρατικούς [...] Φαίνεται ακόμη, ότι το πιο ανδροπρεπές τμήμα της Στωικής φιλοσοφίας κατάγεται από αυτόν [...] ενώ ενέπνευσε και την απάθεια του Διογένη, την εγκράτεια του Κράτη και την καρτερία του Ζήωνα, θέτοντας ο ίδιος τα θεμέλια για τις Πολιτείες που αυτοί συνέγραψαν.²⁰

Στο σημαντικό αυτό χωρίο, ο Διογένης Λαέρτιος εμφανίζει τον Αντισθένη ως θεμελιωτή του Κυνισμού, στον βαθμό στον οποίον ως άξιος συνεχιστής της σωκρατικής διδασκαλίας ενέπνευσε στους επιγόνους του τη στάση και τον τρόπο ζωής, τον οποίο είχε ενστερνιστεί από τον δάσκαλό του, ως εμπνευστής του Διογένη, του Κράτη και του Ζήωνα του Κιτιά. Έτσι, η στάση ζωής του Αντισθένη, σύμφωνα με το χωρίο του Διογένη Λαέρτιου, ενέπνευσε στον Διογένη την απάθεια, στον Κράτη την εγκράτεια και στον Ζήωνα την καρτερία. Το σχόλιο, επίσης, το οποίο αναφέρεται σε αυτόν ως θεμελιωτή της θεωρίας για την πολιτεία δεν είναι άστοχο, καθώς από τους τρεις επόμε-

¹⁸ Βλ. σχετικά CHROUST 1957, 101-102. Οι απόψεις επάνω στο θέμα δίστανται, με τους περισσότερους μελετητές να θεωρούν ως θεμελιωτή του Κυνικού τρόπου ζωής και σκέψης τον Αντισθένη, ενώ άλλοι θεωρούν ως τυπικό εκπρόσωπο της Κυνικής φιλοσοφίας τον Διογένη. Για περισσότερες πληροφορίες επάνω στο θέμα βλ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ 2004, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

¹⁹ ΝΑΒΙΑ 1996, 19· και *SVF* I, 264. Κατά τον Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ (1970, 6), ο Αντισθένης θα πρέπει να θεωρηθεί Κυνικός.

²⁰ Διογένης Λαέρτιος 6.13-15.

νους στη σειρά διαδοχής οι δύο έγραψαν πολιτικά έργα ως Κυνικοί φιλόσοφοι, ενώ και ο Ζήνων έγραψε την ουτοπική πολιτεία του, στην ουρά του κυνός: «μέχρι κάποιο διάστημα μαθήτευσε στον Κράτη και τότε ήταν που έγραψε και την Πολιτεία του, με αποτέλεσμα κάποιοι, αστειευόμενοι να λένε ότι την έγραψε επί της του κυνός ουράς».²¹ Φαίνεται, λοιπόν, ο Αντισθένης να είχε μια ομάδα μαθητών με χαλαρή συνοχή και τόπο συνάντησης το γυμναστήριο του Κυνοσάργου.

Ο Κυνισμός όμως είναι σαφές ότι συνιστά μια στάση ζωής και όχι μια οργανωμένη, όπως η Ακαδημία, σχολή. Ωστόσο, και αν ακόμα δεν υπήρξε διαδοχή όπως την εννοούν οι δοξογράφοι, πιθανότατα υπήρξε ιδεολογική διαδοχή, αφού και στην περίπτωση που ο Διογένης δεν γνώρισε ποτέ προσωπικά τον Αντισθένη, είναι πιθανό να έμαθε από άλλες πηγές για αυτόν ή να διάβασε τα συγγράμματά του. Θα μπορούσε έτσι να γίνει ο Αντισθένης δάσκαλος του Διογένη μέσω των γραπτών του. Στη μετάβαση όμως των ιδεών από τον δάσκαλο στον μαθητή είναι λογικό να υπάρχει μια λιγότερο ή περισσότερο σοβαρή διαφοροποίηση, ανάλογα με τις διαφορετικές συνθήκες της κάθε εποχής και τις διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες των φιλοσόφων. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι το πνεύμα της σωκρατικής διδασκαλίας δεν θα μπορούσε να μείνει αναλλοίωτο περνώντας από τον Σωκράτη στον Αντισθένη, ούτε η αντισθένεια εκδοχή αυτού του πνεύματος θα έμενε άφθαρτη μεταβιβαζόμενη στον Διογένη – πολύ περισσότερο αν αυτός γνώρισε τον Αντισθένη μέσω των γραπτών του και όχι προσωπικά. Εν τέλει φτάνοντας στη Στοά και τον ιδρυτή της Ζήνωνα –πόσο μάλλον στον Επίκτητο– το πνεύμα αυτό θα πρέπει να είχε αλλοιωθεί αρκετά.

Παρά τη χρονική διαφορά, ωστόσο, μεταξύ των αρχαίων Κυνικών και του Επίκτητου, ο Διογένης αποτελεί για τον τελευταίο ένα ζωντανό πρότυπο, τον χαρακτήρα του οποίου περιγράφει σαν να ήταν σύγχρονός του, καθώς μιλά με ενθουσιασμό για τις αρετές του Κυνικού αυτού φιλοσόφου, αναδεικνύοντας τον έτσι σε μια προσωπικότητα, η οποία αγγίζει το ιδανικό του σοφού. Είναι γι' αυτόν το υπόδειγμα της γενναιότητας, ένας τύπος ανθρώπου ασκητικού, στον οποίον η γύμνια φαίνεται προτιμότερη από τα ενδύματα, τα πορφυρά και ο ύπνος στην ύπαιθρο κάτω από τον έναστρο ουρανό μεγαλύτερη πολυτέλεια από το πιο μαλακό κρεβάτι, ενώ είναι ελεύθερος και ατάραχος γιατί πιστεύει ότι όλα όσα τον περιβάλλουν είναι ειρηνικά και φιλικά προς αυτόν και τίποτε δεν μπορεί να τον βλάψει.²²

Η ελευθερία του φιλοσόφου από τη Σινώπη, ιδωμένη υπό καθαρά στωική προοπτική από τον Επίκτητο, μοιάζει με αυτήν του Σωκράτη, αφού και οι δύο (όπως και ο Επίκτητος) πιστεύουν ότι μόνο το σώμα μπορεί να βρεθεί

²¹ Διογένης Λαέρτιος 7.4. Εννοούν ότι τελείωνε η μαθητεία του στον Κράτη.

²² Αρριανός, *Διατριβαί Επικτήτου* 1.24.6-10· βλ. και 2.3, καθώς και 3.24.40 και 4.8.6-8.

στην εξουσία των τυράννων, αλλά το πνεύμα μένει αδέσμευτο και απολύτως ελεύθερο. Ακόμη και το σώμα όμως δύναται να δραπετεύσει από τη δύναστηυση ενός τυράννου βρίσκοντας καταφύγιο στον θάνατο.²³ Αυτό το οποίο καθιστά τον Διογένη ελεύθερο είναι η πεποίθησή του ότι το σώμα του δεν είναι στην εξουσία του, αλλά αποτελεί κάτι το εξωτερικό, καθώς επίσης η απόρριψη εκ μέρους του κάθε εξωτερικής ανάγκης και η αφοσίωσή του στον νόμο του σύμπαντος.²⁴ Όλα αυτά τα χαρίσματα, τα οποία βλέπει στον Διογένη ο Επίκτητος, τον καθιστούν σημαντικό σταθμό στη μεταλαμπάδευση του σωκρατικού πνεύματος στη Νεώτερη Στοά.

Η πορεία αυτή εξάλλου, από τον Σωκράτη στον Επίκτητο, φυσικά δεν ήταν συνεχής, καθώς η Μέση Στοά ασχολήθηκε κυρίως με επιστημονικής φύσεως προβλήματα παραμερίζοντας, ως έναν βαθμό, τις Κυνικές πηγές της σχολής. Καθώς ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος με τον έκδηλο πλατωνισμό τους την οδηγούν σε διαφορετικά μονοπάτια από αυτά, στα οποία την είχαν βάλει ο Ζήνων και ο Χρύσιππος,²⁵ δεν είναι περίεργο το γεγονός ότι ο Επίκτητος, θέλοντας να επιστρέψει στις πηγές της στωικής φιλοσοφίας, δίνει λιγότερη βαρύτητα στη Μέση Στοά και προσπαθεί να συνεχίσει τη φιλοσοφία από εκεί όπου την άφησε η Αρχαία Στοά. Στην προσπάθειά του αυτή για επιστροφή στις ρίζες της σχολής, ίσως είχε ως πηγές έργα των αρχαίων Στωικών, ενώ ως πηγές για τον Σωκράτη είχε τους διαλόγους του Πλάτωνα και το έργο του Ξενοφώντα.²⁶ Φαίνεται, επίσης, ότι ο Επίκτητος διέθετε και κάποια γνώση για τους αρχαίους Κυνικούς.

Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο ο Αντισθένης είναι αυτός, ο οποίος επηρέασε τόσο τους Κυνικούς όσο και τους Στωικούς,²⁷ ενώ αν δεχθούμε την άποψη του Α. Η. Chroust ότι ο Αντισθένης άσκησε επίδραση και στον Ξενοφώντα (τον οποίο χρησιμοποιεί ο Επίκτητος ως βασική πηγή), οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η επίδραση του Αντισθένη στον Επίκτητο δεν είναι καθόλου ασήμαντη.²⁸ Ο Ξενοφών για τη συγγραφή των *Απομνημονευμάτων* του, στα σχετικά με τον Σωκράτη χωρία στηρίχτηκε σε προσωπικές του εμπειρίες αλλά και σε άλλα έργα για αυτόν, κυρίως σε έργα του Αντισθένη. Η Στοά, από την πλευρά της, σύμφωνα με τον J. M. Rist, μέχρι και τον Χρύσιππο έμεινε

²³ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 4.1.30-32.

²⁴ Βλ. σχετικά Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 4.1.158: «Επειδή δεν πιστεύω πως το κορμάκι μου είναι δικό μου, επειδή δεν έχω ανάγκη τίποτα, επειδή το παν για μένα είναι ο νόμος, και τίποτε άλλο», πρβλ. και 2.13.24. Πρόκειται για τη γνωστή στωική αντίληψη περί σώματος ως ανήκοντος στα *οὐκ ἐφ' ἡμῖν*.

²⁵ Για περισσότερα σχετικά με τη Μέση Στοά βλ. ΤΑΤΑΚΙΣ 1931· ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ 1998.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.1.20 (όπου παραφράζει από την πλατωνική *Απολογία* τα χωρία 29c, e και 30a), 3.1.42 (όπου αναφέρεται στον *Αλκιβιάδη Α* και στο χωρίο 131d) και 4.5.3 (όπου αναφέρεται στα *Απομνημονεύματα* 2.2-3).

²⁷ Διογένης Λαέρτιος 6.15-19.

²⁸ CHROUST 1957, 106.

πολύ κοντά στον Κυνισμό.²⁹ Στη συνέχεια όμως, πολλά Κυνικά στοιχεία, αναιδή ή προκλητικά κοινωνικά, τα οποία περιείχε η φιλοσοφία τους, οι Στωικοί άρχισαν να τα αντιμετωπίζουν με δυσφορία, λόγω του ριζοσπαστικού τους χαρακτήρα και τελικά έφτασαν να αποκηρύξουν και κάποια από αυτά, εφόσον η φιλοσοφία της Στοάς ήταν περισσότερο εκλεπτυσμένη και δύσκολα θα έμενε τόσο στενά δεμένη με τον Κυνισμό, ο οποίος τείνοντας στην υπερβολή τελικά εξαντλήθηκε στις παραδοξότητες του.

Είναι προφανές ότι σε έναν βαθμό η Στοά εκλεπτύνει την Κυνική ηθική, με αφετηρία τις έννοιες της αδιαφορίας και της αυτάρκειας. Ο αρχαίος Στωικισμός, ωστόσο, είχε σε γενικές γραμμές τη διάθεση να συνεχίσει τον Κυνισμό και έτσι η νεώτερη Στοά ένωσε τη νέα *διατριβή* με την αρχαία. Ειδικά ο Επίκτητος, στην προσπάθειά του να συνθέσει τις δύο φιλοσοφίες ερμηνευτικά, εκλαμβάνει το Στωικό καθήκον του σοφού ως υλοποιήσιμο σημείο της Κυνικής διατριβής, αφού εκτιμά ότι ο άνθρωπος οφείλει να προσαρμοστεί στη φύση, όχι όμως να προσαρμοστεί με τη φυσική και ζωώδη απλότητα των Κυνικών, αλλά να γνωρίσει τη θέση, η οποία του αρμόζει να κατέχει στη φύση, να γνωρίσει με άλλα λόγια τη φυσική τάξη των πραγμάτων. Εν ολίγοις, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι, σύμφωνα με τον Επίκτητο, το να είναι κανείς Κυνικός είναι ο καλύτερος τρόπος για να είναι Στωικός.³⁰

Ένα άλλο πρόβλημα, το οποίο προκύπτει, είναι, όπως ήδη αναφέραμε, το εξής: ο Σωκράτης θεωρείται από τους δοξογράφους ως ο ιδρυτής δέκα διαφορετικών σχολών, από τις οποίες κάποιες είναι περήφανες για τη σωκρατική καταγωγή τους αυτοπροβαλλόμενες ως θεματοφύλακες και συνεχιστές της φιλοσοφίας του, ενώ άλλες δεν δέχονται τη σχέση τους με τον Σωκράτη. Ο Πλάτων, ως γνωστόν, τον έχει ως μόνιμο πρωταγωνιστή των διαλόγων του, οι Στωικοί και οι Κυνικοί προβάλλουν μια αγιοποιημένη εικόνα του, ενώ τόσο οι Μεγαρικοί όσο και οι Ηδονιστές Κυρηναϊκοί τον θεωρούν ως αφετηρία της σκέψης τους.³¹ Φυσικά, ανακύπτει το ερώτημα πώς είναι δυνατόν τόσο διαφορετικές και αντιμαχόμενες σχολές να συνδέονται με ένα και το αυτό πρόσωπο;

Ίσως το κοινό σημείο μεταξύ όλων αυτών των σχολών να ήταν η αφετηρία, την οποία είχαν για τη φιλοσοφία τους, η οποία βέβαια ήταν ο Σωκράτης

²⁹ Βλ. σχετικά RIST 1977, 79.

³⁰ CALOGERO 1985, 407.

³¹ Στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τον Σωκράτη οι μαθητές του υπέπεσαν σε λάθη. Ο Αρίστιππος, για παράδειγμα, κατέληξε στον ηδονισμό, παρερμηνεύοντας τη σωκρατική άποψη περί αγαθού. Ενώ για τον Σωκράτη το αγαθό είναι αναγκαία ελκυστικό, άρα ευχάριστο, για τον Κυρηναίο το ευχάριστο γίνεται δίχως άλλο το αγαθόν καθώς παρερμήνευσε τα λεγόμενα του δασκάλου του, βλ. CALOGERO 1985, 396. Οι Κυνικοί από την άλλη πλευρά έχοντας το ίδιο πρότυπο, τον Σωκράτη, είδαν την ηδονή ως κάτι το ανεπιθύμητο. Έτσι, ο Αντισθένης διακηρύττει *μανείην μάλλον ἢ ἡσθεῖην* («καλύτερα να τρελαθώ, παρά να νοιώσω ηδονή»), Διογένης Λαέρτιος 6.3.

και η σχέση μαθητείας, την οποία οι θεμελιωτές των σχολών είχαν με αυτόν,³² έχοντας βέβαια τις ασυμφωνίες τους στον τρόπο, κατά τον οποίον προέκτειναν και ερμήνευσαν τη φιλοσοφία του. Στη δημιουργία αυτής της δυσαρμονίας ανάμεσα στις σχολές, θα συντέλεσε, βέβαια, η μαιευτική τέχνη του Σωκράτη και η αρνησιγνωσία του. Ο ίδιος άλλωστε δηλώνει διαρκώς την άγνοιά του σε όλους, ισχυριζόμενος ότι δεν διδάσκει τίποτε, απλά βγάζει στην επιφάνεια αυτό, το οποίο ήδη υπάρχει στον συνομιλητή του.³³ Αν η αυτογνωσία όμως αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της αρετής, συνεπάγεται ότι για να κατακτήσει κάποιος την αρετή πρέπει να γνωρίσει τον εαυτό του. Από τη φύση τους οι άνθρωποι, ωστόσο, είναι διαφορετικοί μέσα στην ομοιότητά τους, άρα θα πρέπει να γνωρίσει καθένας τη φύση του. Λόγω της ατομικής διαφοροποίησης και η αρετή, λοιπόν, πρέπει να είναι διαφορετική για τον καθένα.³⁴ Έτσι, διαφορετική είναι η αρετή του Πλάτωνα από τον Διογένη, όπως ακριβώς διαφέρει η αρετή του ξυλουργού από τον σκυτοτόμο. Στον *Φαίδρο* ο Πλάτων μας δίνει μια ανάλογη εικόνα:

[...] και έτσι γίνεται και με τον ακόλουθο κάθε θεού, αφού αυτός, ο οποίος τον λατρεύει, τον τιμά, μιμείται το παράδειγμά του, όσο δύναται, αρκεί να παραμένει αδιάφθορος ηθικά και με αυτόν τον τρόπο διάγει τον βίο του φερόμενος σύμφωνα με αυτό το υπόδειγμα, απέναντι στους αγαπημένους του και σε όλους τους άλλους [...].³⁵

Ο κάθε άνθρωπος, στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ερωτευμένος άνθρωπος, ακολουθεί στη διάρκεια της ζωής του έναν θεό, τη δική του προσωπική φύση. Δεχόμενοι ότι αναλογικά την ίδια μέθοδο ακολουθούσε ο Σωκράτης με τους μαθητές του καθώς δεν τους μεταβίβαζε κάποια έτοιμη γνώση, δυνάμεθα να εξηγήσουμε τις διαφορετικές πορείες, τις οποίες χάραξαν οι μαθητές του. Ο Ιουλιανός πρέπει να είχε αυτά κατά νου, όταν απέδιδε τιμές τόσο στον δάσκαλο όσο και στους μαθητές του, χαρακτηρίζοντας τη συμβολή του Σωκράτη και των ακολούθων του στη φιλοσοφία σημαντικότερη από τη στρατιωτική και πολιτική ιδιοφυΐα του Αλεξάνδρου:

³² Η παράδοση των *Διαδοχών* είναι τόσο ισχυρή, ώστε κατά ορισμένους μελετητές οι Στωικοί συνεχίζουν τους Κυνικούς, οι Επικούρειοι τους Κυρηναϊκούς και οι Σκεπτικοί από μια άποψη τους Μεγαρικούς. Βλ. ενδεικτικά ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ 1978, 14.

³³ GUTHRIE 1991, 117. Για την αρνησιγνωσία του Σωκράτη βλ. π.χ. VLASTOS 1985· ΤΕΖΑΣ 2004.

³⁴ Και ο Επίκτητος δέχεται παράλληλα ότι κάθε έμβιο όν το χαρακτηρίζει η δική του προσωπική αρετή: «κάθε πλάσμα είναι καλύτερο και χειρότερο βάσει των δικών του προτερημάτων και μειονεκτημάτων. Είναι, λοιπόν, ο άνθρωπος το μόνο ον, το οποίο δεν διαθέτει κάποιο φυσικό προτέρημα; Γι' αυτό ασχολούμαστε με τρίχες, ρούχα και προγόνους;», EPICETUS 1928, fr. 18, βλ. και Αρριανός, *Διατριβαί* *Επικτήτου* 3.1.4-9.

³⁵ Πλάτων, *Φαίδρος* 252d.

[...] εγώ πιστεύω, ότι ο υιός του Σωφρονίσκου έκανε μεγαλύτερα κατορθώματα από τον Αλέξανδρο, αφού αυτός ενέπνευσε τη σοφία στον Πλάτωνα, τη στρατηγική στον Ξενοφώντα, την ανδρεία στον Αντισθένη, την Ερετρική και Μεγαρική φιλοσοφία, τον Κέβητα, τον Σιμμία, τον Φαίδωνα και μυριάδες άλλους, για να μην αναφέρω ακόμη τα παρακλάδια αυτής του της επιρροής, το Λύκειο, τη Στοά, τις Ακαδημίες.³⁶

Αυτό το χάρισμα που είχε ο Σωκράτης να εμπνέει τους συνομιλητές του και να εκμαιεύει από αυτούς τη γνώση που ήδη υπήρχε μέσα τους, φαίνεται εν μέρει να πέρασε στον Κυνισμό. Το κληρονόμησε ο Αντισθένης και αυτό εμπότισε την Κυνική φιλοσοφία, της οποίας ηγείται ιδεολογικά, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να χαρακτηρίζονται Κυνικοί τόσο ο Διογένης, ο οποίος ζούσε σε ένα πιθάρι, όσο και ο Ονησίκριτος, ο οποίος κάθε άλλο παρά σε πιθάρι ζούσε. Ο Luis E. Navia υποστηρίζει επιπλέον ότι κάθε Κυνικός επηρεαζόμενος από τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής του παρουσίαζε τη δική του εκδοχή του Κυνισμού.³⁷

Οι διαφορετικές όμως εικόνες του δασκάλου, οι οποίες δημιουργήθηκαν από τους μαθητές, όπως ήταν επόμενο ήρθαν σε σύγκρουση καθώς ο καθένας πρέσβευε την υπεροχή και την αυθεντικότητα του δικού του Σωκράτη και κατ' επέκταση και της δικής του φιλοσοφίας –η οποία πήγαζε από τον αυθεντικό Σωκράτη– έναντι της φιλοσοφίας των άλλων. Ο ίδιος ο Σωκράτης φαίνεται ότι δεν το είχε προβλέψει αυτό, εφόσον, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, είχε εκφράσει την πίστη ότι όσοι τον συναναστρέφονταν θα γίνονταν καλοί φίλοι μεταξύ τους.³⁸ Οι μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων είναι κατατοπιστικές για τη διαμάχη μεταξύ των διαδόχων του Σωκράτη, καθώς βρίσκουμε αναφορές, οι οποίες υπαινίσσονται την ύπαρξη σκέψεων από ορισμένους για δημιουργία σωκρατικής σχολής αμέσως μετά τον θάνατο του Σωκράτη:

μετά τον θάνατο του Σωκράτη, ενώ πολλοί από τους φίλους του παρευρέθησαν σε ένα συμπόσιο και ήταν όλοι στενοχωρημένοι, ο Πλάτων, ο οποίος ήταν επίσης παρών, σήκωσε το ποτήρι του και τους είπε να μην στεναχωριούνται, διότι αυτός ήταν ικανός να ηγηθεί της σχολής και επιθυμώντας να κάνει πρόποση, στράφηκε προς τον Απολλόδωρο, ο οποίος είπε: «καλύτερα

³⁶ Ιουλιανός, *Λόγοι* VI.10 p. 264 C-D, στο: *SSR* I.C.548.

³⁷ NAVIA 1996, 4.

³⁸ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* 1.2.8. Ίσως αυτή η δήλωση να αποτελεί επινόηση του Ξενοφώντα, ώστε να δείξει την ευεργετική επίδραση που είχε η συναναστροφή με τον Σωκράτη και να μετριάσει η εντύπωση που είχε δημιουργηθεί από τη συμπεριφορά των μαθητών του, του Αλκιβιάδη και του Κριτία.

να έπαιρνα το ποτήρι με το δηλητήριο από το χέρι του Σωκράτη για να πλώ, παρά να δοκιμάσω αυτό το κρασί της πρόποσής σου».³⁹

Σε αυτό το κείμενο εμφανίζεται ο Πλάτων κατεχόμενος από τη φιλοδοξία να ηγηθεί των υπολοίπων μαθητών. Αν ευσταθεί ένας τέτοιος ισχυρισμός, διαφαίνεται μια διαφορά στα κείμενα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, καθώς σύμφωνα με τον πρώτο, ο Σωκράτης αν και είχε προτείνει στους δικαστές να του δοθεί αντί ποινής η τιμή του δικαιώματος σίτισης στο Πρυτανείο, δεν είχε αντίρρηση να πληρώσει πρόστιμο, καθώς την απώλεια χρημάτων δεν τη θεωρούσε ζημιά, αν και ο ίδιος δεν μπορούσε να πληρώσει παρά μόνο μια *μνα*. Κάποιοι φίλοι του όμως –μεταξύ των οποίων και ο Πλάτων– προσφέρθηκαν να συγκεντρώσουν τριάντα *μνες*. Σεβόμενος την επιθυμία τους ο Σωκράτης εμφανίζεται διατεθειμένος να δεχτεί την πρόταση. Ο Ξενοφών, ωστόσο, διατείνεται ότι ο Σωκράτης αρνήθηκε να αντιπροτείνει άλλη ποινή.⁴⁰ Αν η αλήθεια βρίσκεται στα όσα υποστηρίζει ο Ξενοφών, φαίνεται ότι ο ιδρυτής της Ακαδημίας προπαγανδίζει την αφοσίωσή του στον δάσκαλό του με τη δημιουργία τέτοιων ιστοριών και με στόχο την ηγεσία των υπολοίπων σωκρατικών. Αν έχει δίκιο ο Πλάτων, τότε στέκει ο ισχυρισμός του Guthrie ότι ο Ξενοφών συνειδητά προσπαθεί να αντικρούσει τον Πλάτωνα (ο οποίος όντας παρών στη δίκη πρέπει να δίνει αληθείς πληροφορίες), καθώς η επιλογή εκ μέρους του Σωκράτη της πρότασης για την καταβολή προστίμου θα ισοδυναμούσε για τον Ξενοφώντα ως παραδοχή ενοχής.⁴¹

Μεγάλης έκτασης είναι άλλωστε και η διαμάχη των Κυνικών με τον Πλάτωνα. Είναι γνωστό ότι σε ολόκληρο το έργο του τελευταίου υπάρχει μια και μόνη ονομαστική αναφορά στον Αντισθένη. Για τον Navia, βέβαια, η σιωπή αυτή δεν αποτελεί απαραίτητα ένδειξη εμπάθειας προς τον Αντισθένη, δεδομένου ότι λίγες είναι οι πλήρεις και εναργείς αναφορές του Πλάτωνα σε σύγχρονους του φιλοσόφους.⁴² Από την πλευρά του ο Αντισθένης λέγεται ότι επιτέθηκε με το έργο του στον Πλάτωνα: «και μετονομάζοντας αισχρώς και χυδαίως τον Πλάτωνα σε Σάθωνα, εξέδωσε τον ομώνυμο διάλογο εναντίον του φιλοσόφου».⁴³ Και αν το έργο του Αντισθένη *Σάθων* προοριζόταν να γελοιοποιήσει τον Πλάτωνα, η αντίδραση αυτού θα μπορούσε κάλλιστα να ήταν να το αγνοήσει.⁴⁴

³⁹ Αθήναιος 11.507.a-b, στο: SSR I.C.150. Ως πηγή της πληροφορίας αυτής αναφέρεται ο Ηγήσανδρος ο Δελφός.

⁴⁰ GUTHRIE 1991, 96.

⁴¹ GUTHRIE 1991, 96.

⁴² NAVIA 1996, 40.

⁴³ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 5.220.d-e, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 128. Η λέξη *Σάθων* χαρακτηρίζει αυτόν, ο οποίος διαθέτει μεγάλο γεννητικό μόριο.

⁴⁴ NAVIA 1996, 234.

Είναι όμως γεγονός ότι υπήρχε ιδεολογικό και προσωπικό χάσμα μεταξύ τους αφού και αν ακόμη λείπουν οι ονομαστικές στον Αντισθένη αναφορές στο πλατωνικό έργο, δεν λείπουν ωστόσο χωρία, στα οποία ασκείται κριτική σε αυτόν, έστω και δίχως να αναφέρεται το όνομά του.⁴⁵ Στον *Ευθύφρων* ο Πλάτων σατιρίζει την άποψη του Αντισθένη ότι τιμιότητα, αρετή, και επιδίωξη γνώσεως πρέπει να τοποθετούνται πάνω από τις συγγενικές σχέσεις,⁴⁶ ενώ υπάρχουν επιπλέον αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς για τη διαμάχη τους: «Όταν άκουσε κάποτε ότι ο Πλάτων τον κακολογούσε, είπε: «είναι ταιριαστό σε βασιλιά, ενώ κάνει το καλό να τον κακολογούν»».⁴⁷

Τη διαμάχη με την πλατωνική φιλοσοφία θα συνεχίσει ο Διογένης, ο οποίος επίσης φαίνεται να πιστεύει ότι ο Πλάτων πρόδωσε τον Σωκράτη. Πιθανόν να μην γνώρισε ποτέ τον Πλάτωνα, αλλά στις *Χρείες* βρίσκουμε αρκετά αποσπάσματα αναφερόμενα στις αντιπαραθέσεις τους. Βέβαια, πρέπει να έχουμε υπ' όψιν ότι η ιστορική αξιοπιστία των ανεκδότων αυτών είναι ελεγχόμενη. Όμως, στην περίπτωση που δεν συναντήθηκαν ποτέ θα πρέπει να δεχτούμε ότι οι *Χρείες* αναφέρονται σε έναν φανταστικό Διογένη και σε έναν φανταστικό Πλάτωνα, οι οποίοι όμως βρίσκονται πολύ κοντά σε αυτό, το οποίο οι δύο τους ήταν στην πραγματικότητα και περιγράφουν πως θα ήταν μια υποτιθέμενη συνάντησή τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, αποδίδεται και στον Διογένη η αμφισβήτηση της θεωρίας των ιδεών:

Καθώς ο Πλάτων συζητούσε σχετικά με τις ιδέες και χρησιμοποιούσε τους όρους τραπεζότητα και ποτηρότητα, «εγώ», είπε ο Διογένης, «Πλάτων,

⁴⁵ NAVIA 1996, 572.

⁴⁶ Πλάτων, *Ευθύφρων* 4a.

⁴⁷ Διογένης Λαέρτιος 6.3· βλ. και Αρριανός, *Διατριβαί Επικτήτου* 4.6.20: «Δεν άκουσες λοιπόν ποτέ τι λέει ο Αντισθένης; «Είναι πρόπον για βασιλιά, ω Κύρε, να πράττει το καλό και να τον κακολογούν»». Και στα μάτια του θεωρούμενου ως ιδρυτή του Κυνισμού όμως, ο Πλάτων φαίνεται ανάξιος να συνεχίσει το έργο του Σωκράτη: «Ο Αντισθένης περιγελούσε τον Πλάτωνα, ως άνθρωπο αλαζόνα. Βλέποντας, λοιπόν, κάποτε, σε μια πομπή ένα ατίθασο άτι, το οποίο ο Πλάτων διαρκώς παίνευε, είπε στον Πλάτωνα: «και εσύ μου φαίνεσαι ότι είσαι σαν περήφανο άτι». Επιπλέον, όταν κάποτε επισκέφθηκε τον Πλάτωνα, ο οποίος ασθenoύσε και είδε μια λεκάνη, όπου είχε κάνει εμετό, είπε: «Διακρίνω βέβαια εδώ μέσα χολή, αλλά όχι περηφάνια»» (Διογένης Λαέρτιος 6.7). Ο Αντισθένης διαφωνούσε επιπλέον με τη θεωρία των ιδεών: «[...] Ο Αντισθένης, συζητώντας κάποτε με τον Πλάτωνα, του είπε: «Πλάτωνα, βλέπω το άλογο, αλλά όχι την αλογότητα» και ο Πλάτων του απάντησε: «Αυτό διότι διαθέτεις την όραση με την οποία μπορείς να διακρίνεις το άλογο, αλλά εκείνη με την οποία θα μπορούσες να δεις την αλογότητα, δεν την απέκτησες ακόμη»», Σμπλίκιος, *Υπόμνημα εις τας Αριστοτέλους Κατηγορίας* ρ. 208.28-32, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 130. Μεταγενέστεροι συγγραφείς με φιλικές προς τον Πλάτωνα τάσεις κατασκευάζουν διηγήσεις, στις οποίες φαίνεται ο Σωκράτης να μέμφεται τον Αντισθένη: «Όταν ο Αντισθένης έστρεψε τη φαρμαμένη όψη του τριβωνά του, ώστε να είναι σε κοινή θέα, ο Σωκράτης, βλέποντας αυτό, είπε: «Διακρίνω τη φιλοδοξία σου, μέσω του τριβωνά σου»», Διογένης Λαέρτιος 6.8.

τραπέζι και ποτήρι βλέπω, τραπεζότητα και ποτηρότητα, όχι» και αυτός απάντησε: «αυτό εξηγείται διότι, διαθέτεις μεν την όραση, με την οποία βλέπεις το τραπέζι και το ποτήρι, αλλά δεν διαθέτεις την νοητική ικανότητα, με την οποία θα έβλεπες την τραπεζότητα και την ποτηρότητα».⁴⁸

Δεν γνωρίζουμε για ποιόν πλάστηκε πρώτα η ιστορία αυτή, αλλά αργότερα αποδόθηκε και στον άλλον, εφόσον τα περιστατικά τα αναφερόμενα στη μεταξύ τους αντίθεση είναι αρκετά: «Όταν κάποτε ο Πλάτων κάλεσε σπίτι του κάποιους φίλους του, προερχόμενους από τον Διονύσιο, ο Διογένης πατούσε στα χαλιά του και είπε: «πατώ τη ματαιοδοξία του Πλάτωνα» και ο Πλάτων του απάντησε: «πόσο μεγάλη έπαρση φανερώνεις ότι έχεις, Διογένη, νομίζοντας ότι δεν είσαι αλαζών».⁴⁹ Αλλού διαβάζουμε: «Μερικοί αποδίδουν στον Διογένη και το εξής: Λένε ότι κάποτε ο Πλάτων τον είδε να πλένει λάχανα και πλησιάζοντάς τον ήσυχα, του είπε: «αν υπηρετούσες τον Διονύσιο, δεν θα έπλενες λάχανα» και αυτός αποκρίθηκε ομοίως ατάραχος: «και εσύ, αν έπλενες λάχανα, δεν θα υπηρετούσες τον Διονύσιο».⁵⁰ Ο βασιλικός κύων δεν πρέπει να είχε τις καλύτερες των σχέσεων και με τον Αντισθένη. «Πάντα περιγελοούσε τον Αντισθένη για τη στρυφνότητά του».⁵¹ Ο Διογένης επίσης ήταν περιφρονητικός απέναντι και σε άλλους μαθητές του Σωκράτη: «Ο Διογένης ήταν φοβερός εκδηλώνοντας την περιφρόνησή του απέναντι σε άλλους, αποκαλώντας τη σχολή του Ευκλείδη χολή και την πλατωνική διδασκαλία (*τὴν Πλάτωνος διατριβὴν*) χρονοτριβή».⁵²

Παρά τις διαφωνίες αυτές, ωστόσο, ο αυτοκράτορας Ιουλιανός θα υποστηρίξει ότι Κυνικοί και Πλατωνικοί είχαν κάτι κοινό, τη σωκρατικής αφετηρίας επιδίωξη της αλήθειας και την αμφισβήτηση της δόξας των άλλων ανθρώπων, ενώ η διαφορά τους ήταν ότι οι μεν Κυνικοί ήταν περισσότερο πρακτικοί, οι δε Πλατωνικοί πιο πολύ θεωρητικοί.⁵³ Ένα άλλο κοινό στοιχείο,

⁴⁸ Διογένης Λαέρτιος 6.53.

⁴⁹ Διογένης Λαέρτιος 6.26.

⁵⁰ Διογένης Λαέρτιος 6.58. Το ανέκδοτο αυτό λεγόταν και για τον Αρίστιππο «Ο Αρίστιππος, βλέποντας κάποτε τον Διογένη να πλένει άγρια λάχανα σε μια κρήνη, του είπε: «Διογένη, αν παρευρισκόσουν στις αυλές των τυράννων, δεν θα τα έτρωγες αυτά», «Εσύ όμως, Αρίστιππε», του απάντησε, «αν τα έτρωγες αυτά, δεν θα παρευρισκόσουν στις αυλές των τυράννων»», *Gnomologium Vaticanum* 743 n. 192, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 237.

⁵¹ Σούδα, *Αρίστιππος*, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 42.

⁵² Διογένης Λαέρτιος 6.24. Στη διαμάχη αυτή δεν μένει αμέτοχος ο Επίκτητος. Μόνοι οι τίτλοι κάποιων Διατριβών αποκαλύπτουν τους αντιπάλους του. Καθώς βασικοί του αντίπαλοι ήταν οι Επικούρειοι και οι οπαδοί της Ακαδημίας, συναντάμε τίτλους όπως *Ενάντια στους Ακαδημαϊκούς*, *Ενάντια στον Επίκουρο*, *Ενάντια στους Επικούρειους και τους Ακαδημαϊκούς*, *Προς τον διορθωτή των ελεύθερων πόλεων, ο οποίος ήταν Επικούρειος και Σε αυτούς που έχουν ως στόχο να ζουν ήσυχα*, το οποίο αναφέρεται φυσικά και αυτό στους Επικούρειους.

⁵³ KRUEGER 1996, 232.

βέβαια, πρέπει να ήταν η αλλαγή, την οποία έφερε στη ζωή τόσο του Πλάτωνα όσο και του Αντισθένη η γνωριμία με τον Σωκράτη, καθώς ο ένας παρέδωσε στη φωτιά τα ποιητικά του έργα, ενώ ο άλλος εγκατέλειψε τον Γοργία και τη ρητορική. Καθώς έτρεφαν, λοιπόν, και οι δύο μεγάλη εκτίμηση στον δάσκαλό τους, μετά τον θάνατό του σίγουρα βεβαιώθηκαν ότι το αθηναϊκό κοινωνικο-πολιτικό οικοδόμημα ήταν σαθρό και ένα μέρος της αντίδρασής τους σε αυτό το κράτος αποτέλεσαν οι πολιτικές τους προτάσεις. Για τον λόγο αυτόν επομένως έγραψαν πολιτικά έργα με στόχο την ανασύσταση της πολιτικής ζωής και ομοίως έπραξαν τόσο ο μαθητής του Πλάτωνα Αριστοτέλης, όσο και ο επηρεασμένος από τον Αντισθένη Διογένης και με τη σειρά τους οι μαθητές αυτού Κράτης και Ζήνων: «Από την ίδια αρχή ξεκίνησε και ο Πλάτων την Πολιτεία του και ο Διογένης και ο Ζήνων και όλοι όσοι αποκόμισαν κάποιον έπαινο για το έργο τους, ενώ άφησαν μόνο συγγράμματα και πραγματείες».⁵⁴

Ο Αντισθένης, πιο επιθετικός και πιο πρακτικός από τον Πλάτωνα, ίσως και λόγω της νόθας καταγωγής του, ενήργησε σύμφωνα με την εκδοχή, την οποία προτείνει ο Navia. Μεταμορφωμένος δηλαδή σε *άπολυτον κύνα*, όπως απεκλήθη από τον Διογένη Λαέρτιο, ξεκίνησε να επιτίθεται στις κατεστημένες δομές και θεσμούς της αθηναϊκής κοινωνίας, προεκτείνοντας τις σωκρατικές πεποιθήσεις μέχρι υπερβολής στις πιο ακραίες συνέπειές τους. Με αφορμή την πρόβλεψη του Σωκράτη στην απολογία του, ότι οι δομές της αθηναϊκής κοινωνίας θα καταστρέφονταν,⁵⁵ ο Αντισθένης και στη συνέχεια ο Διογένης επέκτειναν τις σωκρατικές αντιλήψεις, παραχαράττοντας το ηθικό νόμισμα της εποχής τους με τις πράξεις τους, έχοντας ως στόχο την απόρριψη όλων των ισχυρότων ηθικών κανόνων και την εισαγωγή άλλων βασιζόμενων στην επιδίωξη της αρετής,⁵⁶ έτσι ώστε οι συμβατικοί ανθρώπινοι νόμοι να αντικατασταθούν από έναν καθολικό, ανώτερο νόμο.

Μια ακόμα αντιπαλότητα προέκυψε με τη Στοά, η οποία προσπαθούσε μέσω του Κυνισμού να ανάγει την καταγωγή της στον δάσκαλο του Αντισθένη. Όταν διαβάζουμε:

[...] υποστηρίζουν ακόμη [οι Κυνικοί], ότι ο υπέρτατος ηθικός στόχος είναι η διαγωγή ενός ενάρετου βίου [κατ' αρετήν ζῆν], όπως λέει ο Αντισθένης στο έργο του Ηρακλής [...] παρόμοια υποστηρίζουν και οι Στωικοί, και υπάρχει συγγένεια ανάμεσα σε αυτές τις δύο σχολές, εξ ου και τον Κυνισμό τον αποκάλεσαν παράκαμψη για την αρετή. Κατ' αυτόν τον τρόπο άλλωστε έζησε και ο Ζήνων ο Κιτιεύς,⁵⁷

⁵⁴ Πλούταρχος, *Λυκούργος* 31.2.

⁵⁵ Πλάτων, *Απολογία* 39c-d· βλ. και NAVIA 1996, 55-56.

⁵⁶ NAVIA 1996, 90.

⁵⁷ Διογένης Λαέρτιος 6.104.

διακρίνουμε στο χωρίο αυτό μια προσπάθεια να καταγραφούν στον Κυνισμό απόψεις όσο το δυνατόν πλησιέστερες στη Στοά. Μετά από κάποιο διάστημα όμως η Στοά, ίσως και κατά τη διάρκεια της ζωής του Ζήνωνα, ακολουθεί διαφορετική πορεία και η Κυνική αναιδεια γίνεται μια ανεπιθύμητη κληρονομιά, οπότε ξεκινά μια προσπάθεια είτε να αποκοπεί η Στοά από τον Κυνισμό είτε να εξαγιστεί ο Κυνικός σοφός από το στοιχείο της αναιδειας.

Ο ίδιος ο Επίκτητος αντιλαμβάνεται τη διαφορά μεταξύ ακραίου κυνισμού και μετριοπαθούς κυνισμού, καθώς ενώ εκτιμά τον κλασικό Κυνισμό του Αντισθένη, του Διογένη, του Κράτη, εθελουφλώντας ωστόσο μπροστά στην κυνική αναιδεια του Διογένη ή αιτιολογώντας την ως θεια αποστολή και λειτούργημα,⁵⁸ απαρνείται τα επιφανειακά χαρακτηριστικά του κυνισμού, την αναιδεια, και την επιθετικότητα στην επίδειξη της αθλιότητας.⁵⁹ Ενοχλείται, επίσης, από την επιφανειακή εξάσκηση του κυνισμού, ο οποίος δεν συνοδεύεται από την επίδειξη των ανάλογων ηθικών αρετών, ενώ φρονεί ότι δεν είναι αρκετό να ασκείται κάποιος τόσο σκληρά όσο ο Διογένης για να αξίζει να αποκαλείται Κυνικός: «κι αν ποτέ θελήσεις να ασκήσεις την αντοχή σου στις κακουχίες, κάνε το για τον εαυτό σου και όχι για να σε βλέπουν οι άλλοι: μην αγκαλιάζεις τ' αγάλματα».⁶⁰ Είναι τα ίδια στοιχεία των κυνικών, τα οποία είχε απορρίψει και ο Ζήνων, ο οποίος εισήγαγε την άποψη ότι πολλές πράξεις όχι ηθικές ή ανήθικες από τη φύση τους μπορούν να προωθήσουν ηθικότητα.⁶¹ Προέκυψε έτσι το ερώτημα με ποια κριτήρια μπορούμε κάποιες από αυτές τις ουδέτερες πράξεις να τις προτιμούμε από άλλες, καθώς επίσης και η ανάγκη για έναν κανόνα, ώστε να κρίνουμε ποιες από αυτές προάγουν την αρετή και ποιες όχι. Αυτή η διαπίστωση οδήγησε τον Ζήωνα στην εισαγωγή της φυσικής στη φιλοσοφία του, καθώς η άλλη εναλλακτική λύση θα ήταν να αφήσει το ερώτημα στην κρίση του σοφού, πράγμα, το οποίο έκαναν οι Κυνικοί και από τους Στωικούς ο Αρίστων ο Χίος, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τα ουδέτερα ως εντελώς αδιάφορα, δίχως να αναγνωρίζουν σε αυτά ενδιάμεσες καταστάσεις,⁶² εφόσον σύμφωνα με αυτούς μόνο η αρετή θα έπρεπε να επιδιώκεται και μόνο η κακία να αποφεύγεται.⁶³

⁵⁸ Αρριανός, *Διατριβαί Επίκτητου* 3.22.3-12.

⁵⁹ CALOGERO 1985, 406.

⁶⁰ Αρριανός, *Εγχειρίδιον Επίκτητου* 47, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998. Σε αυτό το σημείο, βέβαια, η αναφορά στα αγάλματα σχετίζεται με την πρακτική του Διογένη να αγκαλιάζει χιονισμένα αγάλματα το χειμώνα και να κυλιέται στην καυτή άμμο το καλοκαίρι, ως μέρος της εξάσκησης του, πρβλ. Διογένης Λαέρτιος 6.22-23.

⁶¹ RIST 1977, 69.

⁶² RIST 1977, 71.

⁶³ Ο MORA (1999, 40) διακρίνει άλλη μια διαφορά μεταξύ των δύο σχολών. Σε αντιδιαστολή με τον Κυνικό ο Στωικός διέθετε μια πίστη, τον παγκόσμιο Λόγο, τη Φύση, για την οποία θυσίαζε τα πάντα. Ο Λόγος όμως δεν διέθετε αρκετά θέλητρα, ώστε να γοητεύσει πολλούς ανθρώπους. Ωστόσο, διαφωνούμε γιατί πιστεύουμε ότι η συγγραφή πολιτικών συγγραμμάτων εκ μέρους

Ένα ακόμα στοιχείο, το οποίο πρέπει να μας απασχολεί σχετικά με την παράδοση των *Διαδοχών* και των *Χρειών* είναι η τάση, την οποία έχουν οι συγγραφείς να συνδέουν πρόσωπα και φιλοσοφίες με το μυθικό στοιχείο, τάση η οποία οφείλεται στην ίδια τη φύση των φιλοσοφικών και επιστημονικών συστημάτων. Αναλύοντας ένα φιλοσοφικό σύστημα στα επιχειρήματα και τις προτάσεις, οι οποίες το συνθέτουν, θα παρατηρήσουμε ότι μία ή και περισσότερες προτάσεις είναι τόσο σημαντικές, ώστε να αποτελούν τον θεμέλιο λίθο, πάνω στον οποίο στηρίζεται όλο το φιλοσοφικό σύστημα. Τον ρόλο αυτό στη θρησκεία έχει η έννοια του θεού, από την οποία απορρέουν όλες οι υπόλοιπες. Όπως ο θεός είναι ένα αίτιο, το οποίο δεν δέχεται περισσότερη ανάλυση και επεξήγηση, έτσι και οι θεμελιακές φιλοσοφικές προτάσεις δεν απαιτούν περαιτέρω δικαιολόγηση. Η ομοιότητα, λοιπόν, μεταξύ θρησκείας και φιλοσοφίας έγκειται στο ότι και οι δύο βασίζονται σε κάποιες προτάσεις, οι οποίες θεωρούνται αξιωματικά ως αληθινές. Η διαφορά είναι, όπως τη βλέπει ο Μπαγιόνας, ότι η φιλοσοφία μπορεί να αναθεωρήσει αυτές τις βασικές προτάσεις, εάν διαπιστώσει ότι οδηγούν σε αντιφάσεις ή διαψεύδονται από την ανθρώπινη εμπειρία,⁶⁴ ενώ η θρησκεία εμμένει στον αποκαλυπτικό τους χαρακτήρα. Ο Tomlin διακρίνει μια πλευρά της σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και μύθου, υποστηρίζοντας ότι υπάρχει μια λογική προτεραιότητα της φαντασίας επάνω στη σκέψη και ότι όσο η φιλοσοφία συνδυάζεται με τη θρησκεία ή το μυστικισμό, θα μένει δεμένη με τον μύθο.⁶⁵

Η σύνδεση της φιλοσοφίας με το μυθολογικό θεϊκό στοιχείο είναι εμφανής στην προβαλλόμενη συχνά ιδέα ότι ο φιλόσοφος ακολουθεί κάποια θεϊκή εντολή ή στην ιδέα ότι ιδρυτής και θεμελιωτής μιας συγκεκριμένης φιλοσοφίας είναι κάποιος θεός. Όσον αφορά στην πρώτη περίπτωση χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Σωκράτη, ο οποίος κατά τον Πλάτωνα διατεινόταν ότι είχε αναλάβει την αποστολή από τον Απόλλωνα να ενημερώσει τους ανθρώπους για την άγνοιά τους, εφόσον έλαβε από το δελφικό μαντείο τον χρησμό, ο οποίος τον χαρακτήριζε ως τον σοφότερο όλων των ανθρώπων. Το συμπέρασμα, στο οποίο ο Σωκράτης κατέληξε ερμηνεύοντας τον χρησμό, ήταν ότι ο Απόλλων ήθελε να δείξει ότι καμία ανθρώπινη σοφία δεν έχει αξία και ότι το σοφότερο, το οποίο μπορεί να κάνει κανείς, είναι να έχει επίγνωση της άγνοιάς του.⁶⁶

Μια παρόμοια θεϊκή εντολή αποδίδεται και στον Διογένη,⁶⁷ ο οποίος λαμβάνοντας χρησμό από το μαντείο των Δελφών να παραχαράξει το νόμισμα,

των Κυνικών δείχνει πως πίστευαν σε κάτι, είχαν ένα όραμα για τον άνθρωπο όσο περιορισμένο ή εσωτερικό κι αν ήταν αυτό.

⁶⁴ ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ 1978, 5.

⁶⁵ TOMLIN 1964, 15.

⁶⁶ GUTHRIE 1991, 125-126.

⁶⁷ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτήτου* 3.21.19.

τον ερμήνευσε ως προτροπή να παραχαράξει το ηθικό νόμισμα της εποχής του. Όπως ο Σωκράτης ήρθε σε αντίθεση με τα ανθρώπινα ήθη για να εκπληρώσει το καθήκον του προς τον Απόλλωνα, έτσι και ο Διογένης έζησε συγκρουόμενος επιδεικτικά διαρκώς με τα ήθη και τις δεισιδαιμονίες της εποχής του. Ο Κυνικός φιλόσοφος εντοπίζοντας την ύπαρξη του νομίσματος των συμβάσεων στην κοινωνία της εποχής του, επιχειρεί σε κάθε ευκαιρία να το παραχαράξει. Αργότερα ο Επίκτητος θα αναγνωρίσει την ύπαρξη διαφορετικών νομισμάτων, τα οποία «κυκλοφορούν» στην κοινωνία, για την απόκτηση των οποίων οι άνθρωποι είναι έτοιμοι να θυσιάσουν πράγματα αληθινά πολύτιμα όπως η αξιοπρέπεια και η αξιοπιστία⁶⁸ και θα ερμηνεύσει το καθήκον του Κυνικού ως θεϊκή αποστολή: «μπορώ, όμως, να σου πω μόνο ότι αυτός που, χωρίς τον θεό, αναλαμβάνει μια τόσο σημαντική υπόθεση, είναι θεομίσητος [...]».⁶⁹ Διευκρινίζει μάλιστα στους επίδοξους Κυνικούς ότι η θεϊκή έγκριση είναι προαπαιτούμενη για την ανάληψη της αποστολής αυτής, καθώς όποιος επιχειρήσει να γίνει Κυνικός δίχως να του το έχουν υποδείξει οι θεοί, είναι βέβαιο ότι θα αποτύχει προκαλώντας ταυτόχρονα την οργή τους:

Σκέψου περισσότερο προσεκτικά, γνώρισε τον εαυτό σου, ρώτησε τη θεότητα [ανάκρινον τὸ δαιμόνιον], μην επιχειρήσεις τίποτα χωρίς τον θεό. Γιατί, αν σε συμβουλεύσει να το κάνεις, να ξέρεις ότι θέλει ή να γίνεις σπουδαίος ή να δεχτείς πολλά χτυπήματα [...] Για τον Κυνικό, όμως, τί είναι ο Καίσαρας ή ο ανθύπατος ή οποιοσδήποτε άλλος, εκτός απ' αυτόν που τον έχει στείλει στον κόσμο και τον οποίον υπηρετεί, δηλαδή ο Δίας; Επικαλείται κάποιον άλλον ή εκείνον;⁷⁰

Είναι φανερό ότι το πρότυπο του Κυνικού σοφού, που προβάλλεται εδώ από τον Επίκτητο, συνδέεται με τον Σωκράτη, ο οποίος ενσάρκωνε την αυτογνωσία και διέθετε ως σύμμαχο στην αποστολή, την οποία είχε αναλάβει, το δαιμόνιο, το οποίο τον απέτρεπε από ανάρμοστες από ηθική άποψη πράξεις. Με την αποδοχή εκ μέρους του της θεϊκής αποστολής καταδικάστηκε σε θάνατο αλλά έγινε μέγας, εφόσον κανείς στην Αθήνα ή στον κόσμο δεν είχε εξουσία πάνω στο πνεύμα του. Έτσι, και ο αληθινός Κυνικός καλείται από τον Δία και δεν μπορεί κάποιος να αυτοαποκαλείται Κυνικός, αν δεν έχει κληθεί από τον θεό. Ο Κυνικός έχει σταλεί από τον Δία ως αγγελιοφόρος για να υποδείξει στους ανθρώπους ότι αναζητούν την αληθινή φύση του καλού και του κακού εκεί όπου δεν υπάρχει. Ο φιλόσοφος γενικά και ο Κυνικός φιλόσοφος ειδικό-

⁶⁸ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.3.12-14.

⁶⁹ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.22.3.

⁷⁰ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.22.53-56. Βέβαια, η προτροπή του *ανάκρινον τὸ δαιμόνιον* συνδέει τον Κυνισμό με τον Σωκράτη.

τερα, ενεργεί ως κατάσκοπος, ο οποίος παρατηρεί ποια πράγματα είναι φιλικά και ποια εχθρικά για το ανθρώπινο γένος.⁷¹ Και εφόσον το καλό βρίσκεται μέσα στους ανθρώπους, στον εαυτό τους, θα το βρουν εξετάζοντας τις έμφυτες ιδέες, τις οποίες έχουν.⁷² Αυτό είναι το μήνυμα, το οποίο μεταφέρει ο Κυνικός και οφείλει να είναι απερίσπαστος, ολοκληρωτικά δοσμένος στην υπηρεσία προς τον θεό,⁷³ μάρτυρας με τον τρόπο ζωής του, του θεϊκού μηνύματος, το οποίο μεταφέρει στους συνανθρώπους του.⁷⁴

Η άλλη πλευρά της σύνδεσης της φιλοσοφίας με τον μύθο, προβάλλεται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, με την ιδέα ότι η φιλοσοφία έχει ιδρυθεί από κάποιον θεό. Οι θεοί, οι οποίοι αναφέρονται με μεγαλύτερη συχνότητα είναι ο Δίας, ο Απόλλων και ο ημίθεος Ηρακλής. Παρεπόμενο αυτής της αντίληψης είναι και η δημιουργία φιλοσοφικών ηρώων, με την «αγιοποίηση» παλαιότερων φιλοσόφων.

Ειδικότερα για τον Απόλλωνα η σχέση του με τη φιλοσοφία συνδέεται με τους χρησμούς του μαντείου των Δελφών. Αυτός είναι που μέσω της Πυθίας δίνει χρησμό στον Σωκράτη και στον Διογένη και τους θέτει στην υπηρεσία του, ώστε να βοηθήσουν τους ανθρώπους μεταδίδοντας το μήνυμά του, γενόμενοι αγγελιοφόροι, κατάσκοποι και μάρτυρες, όπως αναφέρει ο Επίκτητος.⁷⁵

Ενδεικτική της διασύνδεσης φιλοσοφίας και θεϊκού στοιχείου είναι η θέση του αυτοκράτορα Ιουλιανού, σύμφωνα με την οποία ο Κυνισμός είναι συμπαντική φιλοσοφία στηριζόμενη στην αρχή της αυτογνωσίας. Ιδρυτής του δεν είναι ούτε ο Αντισθένης ούτε ο Διογένης αλλά ο Απόλλων, ο θεός της αλήθειας.⁷⁶ Είναι ο θεός του φωτός, αυτός ο οποίος κομίζει το φως της γνώσης στους ανθρώπους και διώχνει το σκοτάδι της άγνοιας:

αλλά αρκεί μόνο να ακούσει κανείς αυτές τις δύο παραινέσεις του Δελφικού θεού: «γνῶθι σαυτόν» και «παραχάραζον τὸ νόμισμα». Εμφανώς, λοιπόν, θεμελιωτής της φιλοσοφίας, είναι νομίζω, ο υπεύθυνος για καθετί καλό, που συνέβη στους Έλληνες, ο κοινός ηγεμών ὅλης της Ελλάδος και νομοθέτης και βασιλεύς, ο Δελφικός θεός, στον οποίο δεν ἦταν δυνατό να διαφύγει κάτι και οὔτε φυσικά οἱ ικανότητες του Διογένη του Διέφυγαν.⁷⁷

⁷¹ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.22.23-25

⁷² Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.22.38-39.

⁷³ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.22.69.

⁷⁴ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.22.86-87.

⁷⁵ Αρριανός, *Διατριβαί Επικτητού* 3.22.23-25.

⁷⁶ BILLERBECK 1996, 219. Μια ενδιαφέρουσα πλευρά αυτής της σύνδεσης της φιλοσοφικής δραστηριότητας με το υπερφυσικό στοιχείο αξίζει να αναζητηθεί και σε μια πιθανή σύνδεση με την τάση των ελληνιστικών πόλεων να αντλούν από τους ελληνικούς μύθους μορφές, οι οποίες θα μπορούσαν να λογαριαστούν με αληθοφάνεια ως ιδρυτές τους. Πρβλ. EASTERLING 1990.

⁷⁷ Ιουλιανός, *Λόγοι* 6.188α, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 186.

Ο στόχος ασφαλώς του Ιουλιανού είναι να βρει αντίβαρο στον χριστιανισμό, παρουσιάζοντας τον Κυνισμό, τον οποίο εξιδανικεύει, ως θείο δώρο και όχι ως ανθρώπινο δημιούργημα. Μοιάζει σαν να υπάρχει ένα πνεύμα, το οποίο αποκαλύπτεται και βοηθά τους ανθρώπους διαλέγοντας τους πιο κατάλληλους από αυτούς ως φορείς του. Είναι το ίδιο πνεύμα, το οποίο αποκαλύφθηκε στον Σωκράτη και στη συνέχεια στον Αντισθένη και στους Κυνικούς.

Μια άλλη μυθική μορφή συνδεδεμένη με τον Κυνισμό είναι ως γνωστόν ο Ηρακλής. Το Κυνόσαργες άλλωστε, όπου λέγεται ότι δίδαξε ο Αντισθένης, ήταν τόπος λατρείας του Ηρακλή. Τον ήρωα αυτόν, ο οποίος διέθετε μεγάλη φυσική και πνευματική δύναμη που του επέτρεψε να επιλέξει τον δρόμο της αρετής από τον δρόμο της κακίας, έβαλε στο κέντρο της ηθικής φιλοσοφίας του ο Αντισθένης.⁷⁸ Το ρόπαλο, με το οποίο ο ημίθεος πολεμούσε την αδικία, μεταμορφώνεται στη βακτηρία, το σκήπτρο της ζωής του Κυνικού,⁷⁹ ενώ η λεοντή μετεξελίσσεται σε τρίβωνα. Ο τρόπος ζωής του Ηρακλή έγινε το πρότυπο του τρόπου ζωής, το οποίο έπρεπε να ακολουθήσει ο Κυνικός: «υποστηρίζουν οι σπουδαιότεροι Κυνικοί, ότι ανάμεσα στα άλλα αγαθά, που παρείχε στους ανθρώπους ο μέγας Ηρακλής, συγκαταλέγεται και ο υποδειγματικός του βίος».⁸⁰

Ο Κυνικός είναι το ηθικό αντίστοιχο του Ηρακλή, καθώς εκπαιδεύει τον εαυτό του, ώστε να είναι ικανός να απορρίπτει όλες τις αξίες, οι οποίες δεν επικυρώνονται από τη φύση και να αντέχει σε όλες τις αντιξοότητες.⁸¹ Κατά τον Τζ. Ξενάκη, στο πρόσωπο του μυθικού ήρωα οι Κυνικοί βρήκαν την προσωποποίηση της ελευθερίας.⁸² Ο Ηρακλής αποτελεί ένα διδακτικό πρότυπο, εφόσον ο ήρωας αυτός χάρη στην ηθική και πνευματική άσκηση και στους πολλούς κόπους που υποβλήθηκε, κατέκτησε σοφία και αρετή. Παρουσιάζεται, επίσης, ως θύμα της μοίρας που καταφέρνει όμως να ξεπερνά τις δυσκολίες με τη δύναμη της θέλησης που τον διακρίνει. Ευεργετώντας με τους γνωστούς άθλους τους συνανθρώπους του, αποτέλεσε το ιδανικό παράδειγμα για μια φιλοσοφία, η οποία βάζει την πράξη πάνω από τη θεωρία και τη δύναμη της θέλησης πάνω από τα διανοητικά επιτεύγματα. Από την ερμηνεία, την οποία οι Κυνικοί έδωσαν στους μύθους τους σχετικούς με τον Ηρακλή, εξήγαν συμπεράσματα, τα οποία τους βοήθησαν να στηρίξουν την ηθική τους θεωρία. Η ηρωική μορφή του Ηρακλή ήταν κατάλληλη για ένα κίνημα, το οποίο επιθυμούσε τη χειραφέτηση του ατόμου από όλες τις παραδοσιακές κοινωνικές θεωρίες και απαιτούσε ριζική αναθεώρηση της κοινωνικής δομής,

⁷⁸ Πρβλ. ΝΑΥΙΑ 1996, 71.

⁷⁹ Πρβλ. ΝΑΥΙΑ 1996, 126.

⁸⁰ Ιουλιανός, *Λόγοι* 6.187.c, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 186.

⁸¹ LONG 1996, 35. Για την εικόνα του Ηρακλή στην ελληνιστική γραμματεία και τη μυθική μορφή του βλ. ενδεικτικά ΗÖSTAD 1948, 50-53· ΣΟΛΩΜΟΥ-ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 1996.

⁸² ΞΕΝΑΚΗΣ 1981, 18.

απορρίπτοντας πολλές παραδοσιακές αξίες.⁸³

Σε ένα κείμενο του Δίωνος Χρυσοστόμου διακρίνεται ο θαυμασμός του Διογένη για τον Ηρακλή, τον οποίο παρουσιάζει στους αναγνώστες του ως έναν ήρωα, ο οποίος έδωσε έναν σκληρό πόλεμο ενάντια στην ηδονή και τον πόνο. Όλοι αισθάνονταν οίκτο για τον ήρωα που μοχλούσε και ονόμασαν τα κατορθώματά του άθλους, γιατί θεωρούσαν τη ζωή της επίμοχθης δουλείας άθλια. Ο Ηρακλής μη έχοντας ανάγκη πολλά πράγματα, όπως και οι Κυνικοί, πολέμησε τον πλούτο στο πρόσωπο του Γηρυόνη, τη μεγαλοφροσύνη του Βούσιρι, την υποταγή στην ηδονή στο πρόσωπο της Ιπολύτης και γιάτρεψε τον Προμηθέα από τη ματαιοδοξία και την υπέρμετρη φιλοδοξία. Εν τέλει εξασθενημένος, επειδή φοβήθηκε ότι δεν θα είχε τη δυνατότητα να ζει όπως πρώτα, έδωσε τέλος στη ζωή του, αφού πρώτα σε μια επίδειξη σεμνότητας καθάρισε τους στάβλους του Αυγεία, συνδεόμενος με την περιγραφή αυτή του θανάτου του με τις θεωρίες περί *εὐλόγου ἐξαγωγῆς*.⁸⁴

Άλλη πλευρά της συσχέτισης φιλοσοφίας και μύθου αναδύεται μέσα από τη σύνδεση της φιλοσοφίας με το ζωικό βασίλειο, αφού από παλιά θεωρούνταν ότι οι άνθρωποι είχαν σαν πρότυπα ενστικτώδεις ιδιότητες των ζώων. Όπως τονίζουν άλλωστε ο Όμηρος και ο Δημόκριτος, τα ζώα, τα φυσικά φαινόμενα ακόμη και τα άψυχα αντικείμενα διδάσκουν τον άνθρωπο.⁸⁵ Ανάμεσα στα διάφορα περιστατικά που αποδίδονται στον Διογένη συναντάμε και ένα, το οποίο αναφέρεται ότι αυτός έμαθε φιλοσοφία από ένα ποντίκι: «Παρατηρώντας κάποιο ποντίκι να τρέχει, όπως αναφέρει ο Θεόφραστος στον Μεγαρικό διάλογο, δίχως να ψάχνει κάποιο μέρος να ξεκουραστεί, μήτε να φοβάται το σκοτάδι, ούτε ακόμη να ποθεί κάτι από όσα θεωρούνται απολαυστικά, ανακάλυψε τα μέσα για να προσαρμόζεται στις περιστάσεις».⁸⁶

Ο Διογένης διδάσκεται από τη φύση, την οποία στο παραπάνω χωρίο συμβολίζει το ποντίκι, το οποίο αντιτίθεται ως σύμβολο στον πολιτισμό, τον

⁸³ Βλ. CHROUST 1957, 104-105, όπου αναφέρεται ότι η μορφή του Ηρακλή στον Όμηρο και τον Ησίοδο δεν έχει τέτοιο παιδαγωγικό σκοπό. Στον Πίνδαρο ο Ηρακλής αρχίζει να παρουσιάζεται ως φιλόανθρωπος.

⁸⁴ Δίων Χρυσόστομος, *Λόγοι* 8.7: *Διογένης ἢ Περί Ἀρετῆς*, στο: ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 641-646.

⁸⁵ Πρβλ. ΠΑΝΕΡΗΣ 1993, 41.

⁸⁶ Διογένης Λαέρτιος 6.22. Το ζωικό βασίλειο είναι ένας χώρος, από τον οποίον αντλεί παραδείγματα και η Στοά. Η παρατήρηση της συμπεριφοράς των ζώων οδήγησε τους Στωικούς στο συμπέρασμα ότι τα ζώα είναι εφοδιασμένα με αντιλήψεις και ορμές, οι οποίες τους επιτρέπουν να ζουν σε συμφωνία με την ιδιαίτερη φύση τους, βλ. LONG 2002, 182-183. Τέτοιες παρομοιώσεις ανθρωπίνων συμπεριφορών με ανάλογες των εκπροσώπων του ζωικού βασιλείου απαντώνται και στον Επίκτητο (Αρριανός, *Διατριβαί Επίκτητου* 1.3.7): «Εξαιτίας αυτής της συγγένειας με τη σάρκα, άλλοι ρέποντας προς αυτήν, γινόμαστε όμοιοι με λύκους, αναξιόπιστοι, επιβουλοι και βλαβεροί, άλλοι με λιοντάρια, άγριοι, κτηνώδεις και ανήμεροι, και οι περισσότεροι από μας γινόμαστε αλεπούδες, όμοιοι με σφάλματα μέσα στο βασίλειο των ζώων. Γιατί τι άλλο από αλεπού ή κάτι άλλο πιο κακότυχο και ευτελές, είναι ένας άνθρωπος κακολόγος και κακοήθης;» Βλ. ακόμη και Αρριανός, *Διατριβαί Επίκτητου* 1.6.12-22 και 4.1.24-32.

πλούτο και την πολυτέλεια.⁸⁷ Η φύση, οι θεοί στέλνουν ένα μήνυμα, όσον αφορά στον ορθό τρόπο ζωής, χρησιμοποιώντας ως αγγελιοφόρο ένα από τα πλάσματά τους. Η διαδεδομένη χρήση τέτοιου είδους μύθων κάνει τον Calogero να θεωρεί ότι και η διήγηση για την υπομονή και την αταραξία του Επίκτητου, όταν ο Επαφρόδιτος του έσπαγε το πόδι, είναι μια ακόμη μυθική προβολή για να δοθεί έμφαση στην αδιαφορία του φιλοσόφου προς τον πόνο.⁸⁸

(συνεχίζεται)

✠

Βιβλιογραφία

- ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ Ε., 1998, *Ο Ποσειδώνιος και η Αρχαία Στοά. Συμβολή στη μελέτη της Στωϊκής Φιλοσοφίας*, Ιωάννινα
- ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ Ε., 2004, Ο Σωκράτης και Ελάσσονες Σωκρατικοί, στο: *Ξανά για τον Σωκράτη. Αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Νίκο Ψημμένο*, Ιωάννινα, 25-45
- ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ Α., 1970, *Η Πολιτική Φιλοσοφία των Κυνικών*, Αθήνα
- ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ Α., 1978, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Ηθικής από τους Προσωκρατικούς ως την Αρχαία Ακαδημία*, Θεσσαλονίκη
- ΞΕΝΑΚΗΣ ΤΖ., 1981, *Χίππηδες και Κυνικοί*, Αθήνα
- ΠΑΝΕΡΗΣ Ι., 1993, Τα ζώα ως φορείς δικαιοσύνης και αδικίας στον Δημόκριτο και στον Πλάτωνα, *Αρχαιογνωσία* 7, 37-65
- ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Μ., 1998, *Οι αρχαίοι Κυνικοί. Αποσπάσματα και μαρτυρίες*, Αθήνα (Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη 56)
- ΣΟΛΩΜΟΥ-ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Β., 1996, Ο Ηρακλής και ο Απόλλων στη θεώρηση του Σπύρου Κυριαζόπουλου, *Δωδώνη*, μέρος τρίτο, τ. 25, 133-148
- ΤΕΖΑΣ Χ. Α., 2004, Δυνατότητα και όρια της γνώσης κατά τον Σωκράτη, στο: *Ξανά για τον Σωκράτη. Αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Νίκο Ψημμένο*, Ιωάννινα, 95-109
- BILLERBECK M., 1996, The Ideal Cynic from Epictetus to Julian, in: R. B. BRANHAM & M. O. GOULET-CAZE (Eds.), *The Cynics. The Cynic Movement in Antiquity and its Legacy*, Berkeley, 205-221
- CALOGERO G., 1985, *Scritti Minori di filosofia Antica*, Napoli

⁸⁷ Το ποντίκι, ωστόσο, σε άλλα αποσπάσματα συμβολίζει την παρασιτική ζωή, στην οποία οδηγεί ο πολιτισμός: «Όταν κάποια ποντίκια πλησίασαν στο τραπέζι του, τους αποκρίθηκε: «ιδού! Και ο Διογένης ακόμα τρέφει παράσιτους»», Διογένης Λαέρτιος 6.40.

⁸⁸ CALOGERO 1985, 405.

- CHROUST A. H., 1957, *Socrates. Man and Myth. The two Socratic Apologies of Xenophon*, London
- EASTERLING P. E., 1990, Η Ελληνιστική και Αυτοκρατορική εποχή, στο: P. E. EASTERLING & B. M. W. KNOX (Επιμ.), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, 38-69
- EPICETUS, 1928, *The Discourses as reported by Arrian, the Manual, and Fragments*, trans. by W. Abbott Oldfather, Cambridge, MA – London
- GLUCKER J., 1978, *Antiochus and the Late Academy*, Göttingen
- GUTHRIE W. K. C., 1991, *Σωκράτης*, μτφ. Τ. Νικολαΐδης, Αθήνα
- HÖISTAD R., 1948, *Cynic Hero and Cynic King. Studies in the Cynic Conception of Man*, Lund
- KRUEGER D., 1996, The Shamelessness of Diogenes in Roman Imperial Culture, in: R. B. BRANHAMAND & M. O. GOULET-CAZE (Eds.), *The Cynics. The Cynic Movement in Antiquity and its Legacy*, Berkeley, 222- 239
- LONG A. A., 1988, Socrates in Hellenistic Philosophy, *Classical Quarterly* 38, 150-171
- LONG A. A., 1996, The Socratic Tradition: Diogenes, Crates and Hellenistic Ethics, in: R. B. BRANHAM & M. O. GOULET-CAZE (Eds.), *The Cynics. The Cynic Movement in Antiquity and its Legacy*, Berkeley, 28-46
- LONG A. A., 2001, Ο Σωκράτης στην ελληνιστική φιλοσοφία, μτφ. Ε. Καραμπατζάκη, *Φιλοσοφίας Ανάλεκτα* 1 (1-2), 7-33
- LONG A. A., 2002, *Epictetus. A Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford
- MEJER J., 1978, *Diogenes Laertius and his Hellenistic Background*, Wiesbaden (Hermes Einzelschriften 40)
- MORA J. F., 1999, *Κυνικοί και Στωικοί*, στο: Ι. Σ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Δ. Ν. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ & Μ. Γ. ΜΠΙΛΑ (Επιμ.), *Επίκτητος Διατριβαί*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη, 11-41
- NAVIA L. E., 1996, *Classical Cynicism*, London
- NIETZSCHE F., 2005, *Η χαρούμενη επιστήμη*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα
- RIST M. J., 1977, *Stoic Philosophy*, Cambridge
- SSR = GIANNANTONI G., 1990, *Socrates et Socraticorum Reliquiae*, Napoli
- SVF = ARNIM H. v. (Ed.), 1905-1924, *Stoicorum Veterum Fragmenta Editio Stereotypa*, editionis primae, I-IV, Stuttgart
- TATAKIS N. B., 1931, *Panétius de Rhodes. Le fondateur du Moyen Stoïcisme. Sa vie et son œuvre*, Paris
- TOMLIN F., 1964, *Μεγάλοι φιλόσοφοι της Ανατολής*, μτφ. Αχ. Βαγενάς, Αθήνα
- TSOUNA MCKIRAHAN V., 1994, The Socratic Origins of the Cynics and Cyrenaics, in: P. A. VANDER WAERDT (Ed.), *The Socratic Movement*, Ithaca, NY – London, 367-391
- VLASTOS G., 1985, Socrates Disavowal of Knowledge, *Philosophical Quarterly* 138, 1-31, <https://doi.org/10.2307/2219545>